

Viggo Sørensen:

Brød og kage

– og hvad dét betyder på jysk

1. Lumske ord

Man bliver ikke ovenud forbavset, når selv nærtbeslægtede sprog har forskellige ord for samme begreb, f.eks. når svenskerne siger *flicka* og nordmændene *jente* om en pige. Virkelig overraskende – og svært at huske – er de omvendte tilfælde, hvor vore fælles, let genkendelige ord viser sig at betyde noget forskelligt. Tænk blot på svensk *rolig* (= morsom), norsk *rar* (= sær). I fremmedsprogsundervisningen taler man i sådanne tilfælde om “lumske ord”.

Emnet for denne artikel er et par ord, som er “lumske” allerede inden for de jyske dialekter, nemlig *brød* og *kage*. Vi skal se, hvordan de betegner noget forskelligt i forskellige egne af Jylland – og ingen steder helt det samme som i rigsmålet.

2. Bondens brød

Endnu i forrige århundrede var det meget begrænset, hvad den jyske bonde kendte af brødtyper. Rugbrødet, bagt af malet men usigtet rugmel, var (på linje med grød og kartofler) en fast hovedbestanddel af hverdagskosten. Ved særlige lejligheder, f.eks. i juleugen, kunne man flotte sig med sigtebrød. Også det var bagt af rugmel, men som navnet siger var de grovere skaldele sigtet fra, og det var hævet med ølgær i stedet for surdej. Hvedebrød, enten i form af franskbrød eller sukkerbrød, var i Nord-, Vest- og Midtjylland en endnu sjældnere luksus, for få havde held med at dyrke datidens hvedesorter, og de færreste havde råd til at købe hvede udefra.

Omkring århundredskiftet var dette billede dog i kraftig opløsning. Sønderjylland og dele af Østjylland havde fra gammel tid haft både mere dyrkning og større import af hvede, så her – og da især i købstæderne – havde hvedebrødsbakingen forlængst grebet om sig. Nu fulgte de øvrige egne med – som en naturlig følge af bondens styrkede økonomi og importen af billig brødhvede udefra. Det var i de samme år, mange opgav selv at bage rugbrød og sigtebrød i den store ovn. Man gik nu over til at købe disse brødtyper hos de bagere, der var skudt op i alle større landsbyer – og som i øvrigt ofte betjente omegnens beboere med en brødvogn i fast rute. Hjemmebaking drejede sig fra nu af om kaffebrød.¹

Som led i denne udvikling bredte sig naturligvis også købstadsordene for de forskellige brødtyper, så man i mange af Jysk Ordbogs yngre kilder vil støde på de velkendte rigsmålsbetegnelser rugbrød, sigtebrød, franskrød osv. De betydningsforskelle, som skal opspores her, knytter sig imidlertid til de gamle brødbetegnelser fra hjemmebakingens tid, så jeg vil kun i forbifarten komme ind på det yngre sproglag. Og hvad brødtyper angår, vil jeg holde mig til usukrede og normalt formede brød, idet jeg ser bort fra alskens kaffebrød mv.

3. Nordjysk brød : kage

Omkring 1890 beskriver C.M.C. Kvolsgaard bondens liv i Hanherred (mellem Thy og Vendsyssel); om bagningen i den store ovn fortæller han bl.a.:

- (1) *Så skal hun ha hinder dejnekar ... ned fra loftet og til at dejne det grove mel med vand og surdej, ... og dygtig salt kommer hun også i det, for te brødet skal ikke blive for tørt. En halv dags tid efter skal hun til at ælte i (= ælte det til) dej, og bagefter skal kagerne slås op ... Det sigtede mel skal æltes med mælk og gær, og når det er letnet (= hævet), skal det slås op i (= æltes og fordeles til) kager ...*

*En stunds (= times) tid, efter at brødet er kommet ind (i ovnen), skal de sigtede kager ud, og så brugte de ... at vende det grove brød for at få det bedre bagt på nederringen (= undersiden), men det har de siden ladet være med; derimod bliver de ved at skrabe og børste nederringen på hver kage, der kommer af ovn, te der skal ikke være aske og pussel på brødet ...*²

En grundig læsning af citaterne vil vise, at såvel det grove som det sigtede brød omtales snart *brød*, snart *kage*. Når man siger *brødet* eller *det brød*, taler man om brødmassen uden tanke på formen; men siger man *kage*, sker det i sammenhængen *en* eller *flere kager*; og så er det betegnelse for de enkelte formede brød.

Samme modsætning finder man i følgende ordsprog, optegnet på Mors ca. 1820 af Caspar Schade:

(2) *Det er ingen Sag at skære en stor Stykke Brød af en anden sin Kage*³

Også her er *kagen* det enkelte brød, den konkrete genstand man griber om. Når man skærer skiver heraf, vil de hver for sig være portioner af stoffet *brød* (ligesom en kop vand er en portion af stoffet vand).

Her i det nordlige Jylland delte de gamle betegnelser *brød* og *kage* altså et betydningsområde mellem sig, som ordet *brød* er alene om at dække i rigsmålet. Fordelingen af betydningerne kan illustreres som i fig. 3.

	stoffet	genstanden	
(3)	(grov-)	(grov-)	af usigtet rugmel
	brød	kage	
	(fin-)	(fin-)	af sigtet rugmel

Forholdet er påvist gentagne gange i dialektlitteraturen, for Vendsyssels vedkommende således i J.Kr. Larsens og Arne Espegaard's ordbøger (fra hhv. 1914 og 1972-74).

Til bestemmelse af, hvor man har benyttet den viste betydningsmodsatning, har besvarelserne af Jysk Ordbogs spørgeliste CÅ været til uvurderlig nytte. Skønt besvarelserne er indløbet så sent som i 1985-86, rummer de – på tværs af alle rigsmålspåvirkninger – sikre vidnesbyrd om, at den nordjyske betydningsfordeling har været enegyldig inden for det lodret skraverede område på kort 1. En repræsentativ besvarelse er følgende fra Vendsyssel:

(4) *Kage alene var f.eks. kaffekage – (men:) Vi bagte 5 kager, underforstået 5 sigtebrød, franskbrød eller rugbrød ...*

Som antydnet i figur 3, er de gamle nordjyske betegnelser for rugbrødet *grovbrød* hhv. *grovkage*, medens det sigtede brød hed *finbrød* hhv. *finkage*.⁴ Jeg skriver for nemheds skyld disse betegnelser som sammensætninger, men man har ifølge Jysk Ordbogs kilder lige så ofte opfattet det som to ord: *grovt brød* etc.

Kvalitetsbetegnelserne *grov(-)* og *fin(-)* har sært nok ikke været brugt lige vidt omkring: *grov(-)* finder man helt ned til linjen A, *fin(-)* kun til linjen B på kort 1. I Lemvigegnen kan der fx ikke påvises nogen ældre betegnelser for det sigtede brød end *sigtebrød* hhv. *sigtekage*; og det er vel overhovedet ligesom *rugbrød*, *rugkage* betegnelser, nordjyderne til enhver tid har kunnet bruge ved siden af de gængse – også inden deres brug blev fremmet ved rigsmålspåvirkning.

Hvor kan den nordjyske betydningsmodsatning *brød : kage* nu tænkes at stamme fra? Meget tyder på, at den er oprindelig – i den forstand, at *brød* så langt tilbage vi kan følge ordet, primært har været betegnelse for stoffet, medens de enkelte brødformer har haft forskellige andre navne. *Kage* synes fra starten af at have været navn på et brød i primitiv pandekagefacon, jf. at ordet stadig bruges om alskens flade runde stofmængder (kokager, bikager, foderkager, for ikke at tale om kager af skidt og møg), og at det engang i middelalderen afløste et andet ord med samme oprindelige betydning, nemlig *lev* (kendt fra folkevisen om Niels Ebbesen: ... *hun havde ikkun to leve*). Og nu vi er kommet til *lev*, bemærk da at engelsk netop skelner brødgenstand fra brødstof vha. det samme ordpar (*loaf : bread*).

Det er altså rigsmålets manglende skelnen mellem genstand og stof, som er ny i forhold til den nordjyske differentiering. Rigsmålet kan have overtaget dette betydningsammenfald fra tysk; både i nedertysk og i højtysk er genstandsbetegnelsen *Leib* nemlig lidet brugt, og *Kuche* hører som rigsmålets *kage* hjemme blandt kaffebrødet.⁵

4. Midt- og sydjysk brød : kage

Bevæger vi os nu blot til Midtjylland, skifter den ældre brug af ordene *brød* og *kage* radikalt. Da Niels Andersen i 1831 skrev bryllupsdigt til et gilde i egnen vest for Randers og ville prise værtsfolkene, gjorde han dette med følgende linjer:

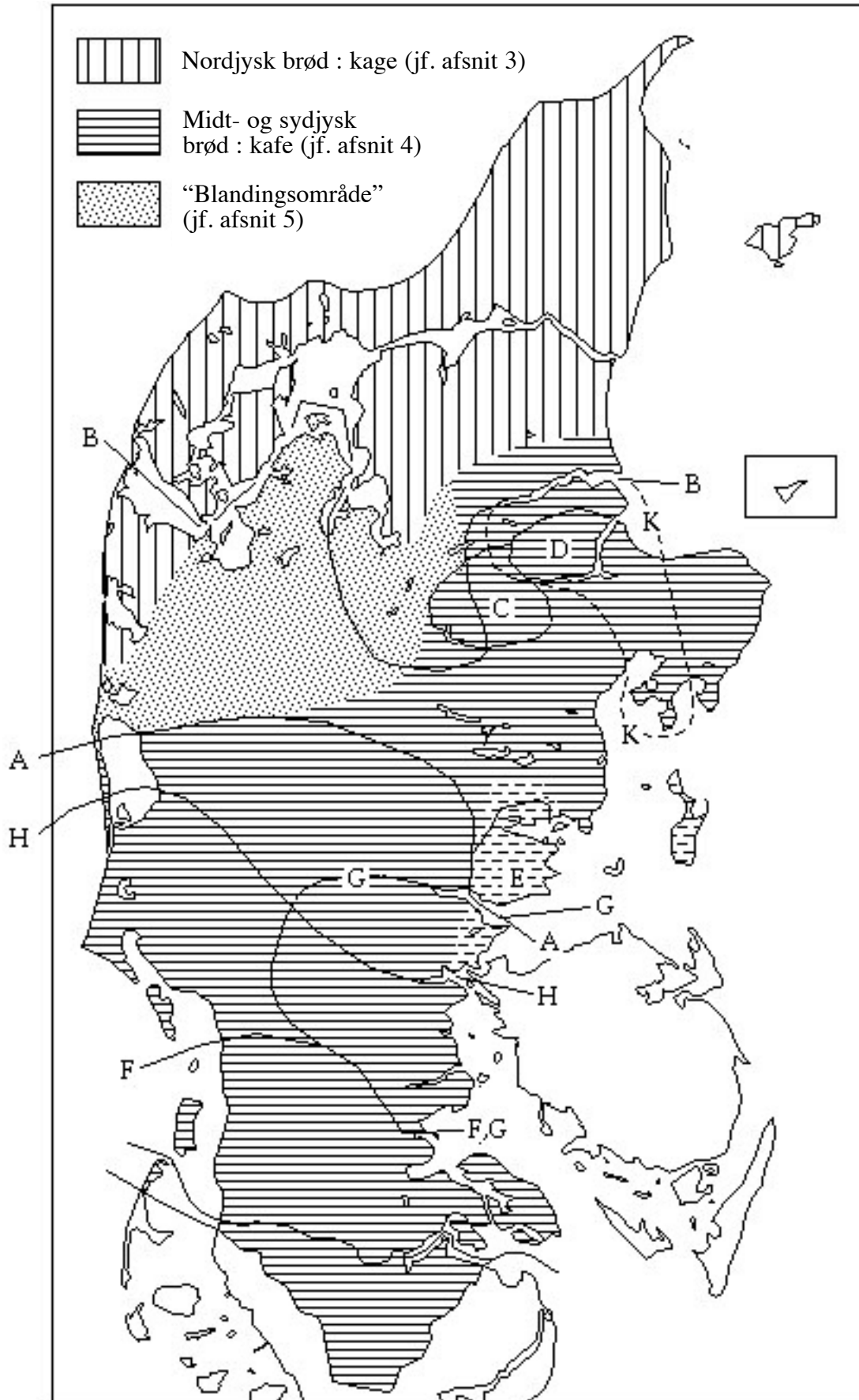
(5) *De* (nemlig gildegæsterne) *faar vis nok aaller en Brøbed aa si, / Men Kag aa de gjæweste Drikkels* (= de får vistnok aldrig en brødbid at se, men kage og det gæveste drikke) ⁶

Her er meningen bestemt ikke, at værtsfolkene vil sulte deres gæster, men tværtimod, at de nok vil kræse for dem med det fine sigtebrød fremfor hverdagens grove rugbrød. Og tilsvarende er det brødsorten, det drejer sig om i følgende replikskifte fra Herning-egnen ved århundredskiftet:

(6) *“Spis kun ogsaa noget Rugbrød, Skomager”. – “Tak, æ Kaag smager hejsen (= ellers) godt nok”. ⁷*

Så vidt om brødet som stof. At de samme ord blev brugt om de enkelte formede brød, viser følgende meddelelse om husmoderarbejdet nordvest for Esbjerg, også ved århundredskiftet:

(7) *... mutter bryggede selv øl og bagte ... i æ store ovn ... seks brød og fire kager og én julekage i hver uge – vi var syv børn, så der skulle noget til. ⁸*

Kort 1

Grænsen mellem betegnelserne *brød* og *kage* ligger altså helt anderledes end i Nordjylland. Alt hvad der blev bagt af usigtet rug kaldtes *brød*, hvad enten man så tænkte på genstanden eller stoffet; og tilsvarende hed det *kage* om sigtebrød, både som genstand og stof betragtet. Svarende til den “lodrette” betydningsmodsatning i fig. 3 kan vi for Midt- og Sydjylland konstatere følgende “vandrette” betydningsmodsatning:

(8)	stoffet	genstanden	
	brød	(grov-) (rug-)	af usigtet rugmel
	kage	(rug-) (sigte-) (hvede-)	af sigtet rugmel (el. hvedemel, jf. teksten ndf.)

Også dette forhold er naturligvis bemærket i forskellige dialektfremstillinger, f.eks. i M.B. Ottensens ordbog fra Tønder-egnen (udg. 1963-69) og i M. og A. Bjerrums ordbog fra Fjorde langt syd for rigsgrænsen (1974). Men ønsker man en nøjere fastlæggelse af fænomenets udbredelse, er de tidligere nævnte spørgelistebesvarelser atter den bedste hjælp. På grundlag af dem kan det sluttes med sikkerhed, at betydningsmodsatningen i fig. 8 har haft gyldighed i hele det vandret skraverede område på kort 1. Som en repræsentativ besvarelse kan anføres denne fra Haderslev-kanten:

- (9) ... vi sagde et Brød naar det var Rugbrød, og en Kage brugtes naar det var Hvedebrød eller Sigtebrød.

Eksemplet viser dog straks, hvordan betydningsmodsatningen kompliceres i de egne og til de tider, hvor det er blevet mere almindeligt at bage hvedebrød. Den gamle betegnelse for det fine brød, *kage*, kommer nu til at dække over et relativt bredt betydningsfelt: lige fra sigtebrød fremstillet af ret groftsigtet rugmel, over forskellige blandingstyper, og til franskbrød bagt af det fineste hvedemel.

I en sådan situation er det oplagt at differentiere begreberne vha. sammensætninger: at tale om *sigtekage* over for *hvedekage*, når der kunne herske den mindste tvivl, og ellers fortsat bruge *kage* som overbegreb. Og det er netop, hvad man har gjort i det meste af Jylland – dog sådan, at de modstillede forled (*sigte-* : *hvede-*) kan varieres.⁹

Således har man i det meste af Sønderjylland (syd for linjen F på kort 1) talt om *rugkage* (= sigtebrød) i modsætning til *hvedekage*. Det er forståeligt nok, da sigtebrød jo helt eller hovedsageligt bages af rugmel; det er også utvetydigt, da brød af usigtet rug som nævnt hedder *brød* (eller som vi snart skal se: *rugbrød* og lign.). Men en nordjyde ville nok undre sig over denne sprogbrug; for ham var en *rugkage* jo netop et rugbrød. Tendens til samme sprogbrug ses i øvrigt i spørge-listebesvarelser fra det østlige Ommersyssel og i ældre kilder fra Djursland.

Fra Vejle og næsten ned til Åbenrå (inden for linjen G på kort 1) har ordet *kage* (uden noget forled) erstattet *hvedekage* som den foretrukne betegnelse for hjemmebagt franskbrød – i modsætning til *sigtekage*. Ordet kan stadig forekomme som overbegreb for fint brød i det hele taget, men den gængse brug illustrerer en Haderslev-meddeler med følgende replik:

(10) *do faa it me kach* (= du får ikke mere franskbrød), *no ka do faa sigtekach for resten*.

Det er med samme betydning, ordet optræder i den lokale variant af en kendt talemåde: “man skal ikke give bagerbørn kage”.

Ved siden af al denne differentiering og variation af finbrødets navne virker de tilsvarende betegnelser for rugbrød relativt enkle: I Sønderjylland og Sydvestjylland (syd for linjen H på kort 1) kunne man før i tiden nøjes med at kalde rugbrødet for *brød* (uden forled overhovedet), og man finder rester af samme forhold i det østlige Ommersyssel og dele af Djursland (inden for linjen K på kort 1); den ældre betegnelse nord for linjen A er ellers (som tidligere nævnt) *grovbrød*. Alle de nævnte steder anvendes også *rugbrød* som yngre rigsmålsstøttet sideform, men i det midtøstjyske område mellem linjerne A og H synes *rugbrød* at være genuin dialekt og dominerer selv i ældre kilder.

Det er naturligvis ikke kun for rugbrødets vedkommende, at rigsmålsbetegnelser har gjort sig gældende. I Midtjylland har man vel altid kunnet bruge *sigtekage* som sideform (eller underbegreb) til *kage*; men når ordet *sigtebrød* mellem Hobro og Horsens næsten har udkonkurreret *sigtekage* (og det sjældne *rugkage*, jf. kort 1), så må det skyldes rigsmålspåvirkning. I Sydjylland har *sigtekage* klaret sig bedre over for rigsmålsbetegnelsen, og i Sønderjylland træffes *sigtebrød* næsten ikke.

Som navn på hvedebrød bruges meget sjældent rigsmålsglossen *franskbrød* – og i givet fald kun om købebrød. Ordet *hvedebrød* optræder spredt i Jysk Ordbogs kilder fra Nørrejylland, men det synes over-

alt heroppe at dække en eller anden form for kaffebrød – modsat ordets tidligere nævnte betydning af hjemmebagt franskbrød i Sønderjylland.

Facit af ovenstående må blive, at de rigsmålsbetegnelser, som er trængt ind i jysk, normalt har gjort sig tidligst og kraftigst gældende i det midterste Østjylland. Det er vel så også forklaringen på, at den betragtede betydningsmodsatning *brød* : *kage* ikke kan påvises med sikkerhed i de vandret stiplede egne på kort 1. Her kaldes ligesom i rigsmålet brød for *brød*, hvad enten det er rug-, sigte- eller franskbrød, og hvad enten man tænker på det som stof eller som genstand; *kage* bruges kun om kaffebrød.

Det eneste spor, jeg har kunnet finde af det forventede begrebspar *brød* : *kage*, hidrører fra nordsiden af Horsens fjord. En af Jysk Ord-bogs meddelere født her 1887 skriver tres år senere:

(11) ”*kaahg*” var omtrent udgaaet af maalet i min tid og afløst af (udtalen) ”*kahg*”, men samtidig synes det at have skiftet betydning til *kage* (*finbrød*)

– mon ikke fra den ældre betydning “sigte- el. hvedebrød”? Indtil andet kan bevises, vil jeg antage, at den midt- og sydjyske betydningsmodsatning *brød* : *kage* engang har hersket også i de stiplede områder af Østjylland.

Hvor prægnant betydningsopdelingen i fig. 8 end virker i sine hovedtræk, så ser den ud til at være en relativt sen og isoleret udvikling. Samme betydningsmodsatning forekommer ganske vist i flere af de danske øsmål, men hverken på svensk eller norsk grund findes den belagt, og når den forekommer i nedertysk fra Angel, skyldes det indlån fra sønderjysk.

Ligesom i rigsmålet bruger man i alle vore nabosprog betegnelsen *kage* (eller tilsvarende) om særlig lækkert tillavet bagværk. Så det er vel mest sandsynligt, at denne betydningsdel også ligger bag ordets anvendelse i midt- og sydjysk (samt nogle ømålsdialekter) og blot har fået en særegen drejning her. Jeg har tidligere været inde på, at finere bagværk nok i mangel økonomisk og kulturelt tilbagestående provins af middelalderens Danmark stort set har indskrænket sig til sigtebrødstyper. Man kan da forestille sig at, at betegnelsen *kage* de pågældende steder har nået at fæste sig ved denne brødtype, inden andre og finere brødtyper blev almindeligt kendte (og på den ene eller anden måde blev medinddraget under betegnelsen). En forklaring som denne vil samtidig gøre det mere forståeligt, at man parallelt regner sigtebrødet med på den fine side af det nordjyske skel *grov* - : *finbrød* (hhv. *grov* - : *finkage*).¹⁰

5. “Blandingsområdet” i midten

Mellem de to områder med betydningsdifferentiering *brød* : *kage* efter hhv. fig. 3 og fig. 8 ligger et først og fremmest midtvestjysk område, markeret med prikker på kort 1. Besvarelserne herfra af Jysk Ordbogs spørgeliste CÅ tyder næsten alle på, at det er den midt- og sydjyske modsætning *brød* : *kage*, der også anvendes her. Men der er enkelte undtagelser (lokaliseret med krydser på kort 2), der i stedet peger mod det nordjyske system, bl.a. denne oplysning fra Herning-egnen:

(12) *grovkage = rugbrød; sigtekage = sigtebrød; if. 90-årig kontaktmand*

Konsulterer man Jysk Ordbogs ældre kilder, vil man blandt dem finde et overtal (lokaliseret med trekanten på kort 2), som kan tages til indtægt for den nordjyske betydningsmodsatning *brød* : *kage*. Fx følgende fra Salling:

(13) *I omtalte Plads fik han en god Løn ..., et Par Træsko og en Gråwkå-g, og naar Niels ved Hæl-musti-er (= allehelgensdag) gik hjem med sin svimlende Gage og det mægtige Rugbrød, da var han ikke saa lidt vigtig.*¹¹

Til gengæld bruges i kilder helt tilbage omkring århundredskiftet betegnelsen *kagemellemmad* om en mellemmad af sigtebrød, ligesom det er tilfældet mod syd og øst, men ikke mod nord (jf. kort 2). Hvad angår forleddet her (*kage-*), slutter det betragtede område sig altså til Midt- og Sydjylland.

De fremdragne oplysninger taget under ét synes at bygge op til den konklusion, at der i det prikkede område inden for de seneste halvandet hundrede år er sket et skifte fra betydningsopdelingen i fig. 3 til den i fig. 8. Men det ville være en forhastet slutning. Der foreligger nemlig også kilder – spredt over en god del af området (jf. firkanterne på kort 2) og med en tidsmæssig spændvidde på i hvert fald hundrede år –, som klart tyder på en helt tredje udformning af betydningsmodsatningen *brød* : *kage*. Jeg skal forelægge disse kilder én for én.

Omkring 1825 indsendte H. Gøtzsche fra det sydvestligste Himmerland en ordliste til brug for prof. Molbechs allerede da planlagte dialektleksikon (jf. note 8). Blandt hans ordforklaringer finder man denne:

(14) *Kage, en (altså genstanden), dvs. ethvert Brød, endog grovt Rugbrød – derimod Kage, som Collectiv (= stofnavn), allene sigtet Rug eller Hvedebrød.*¹²

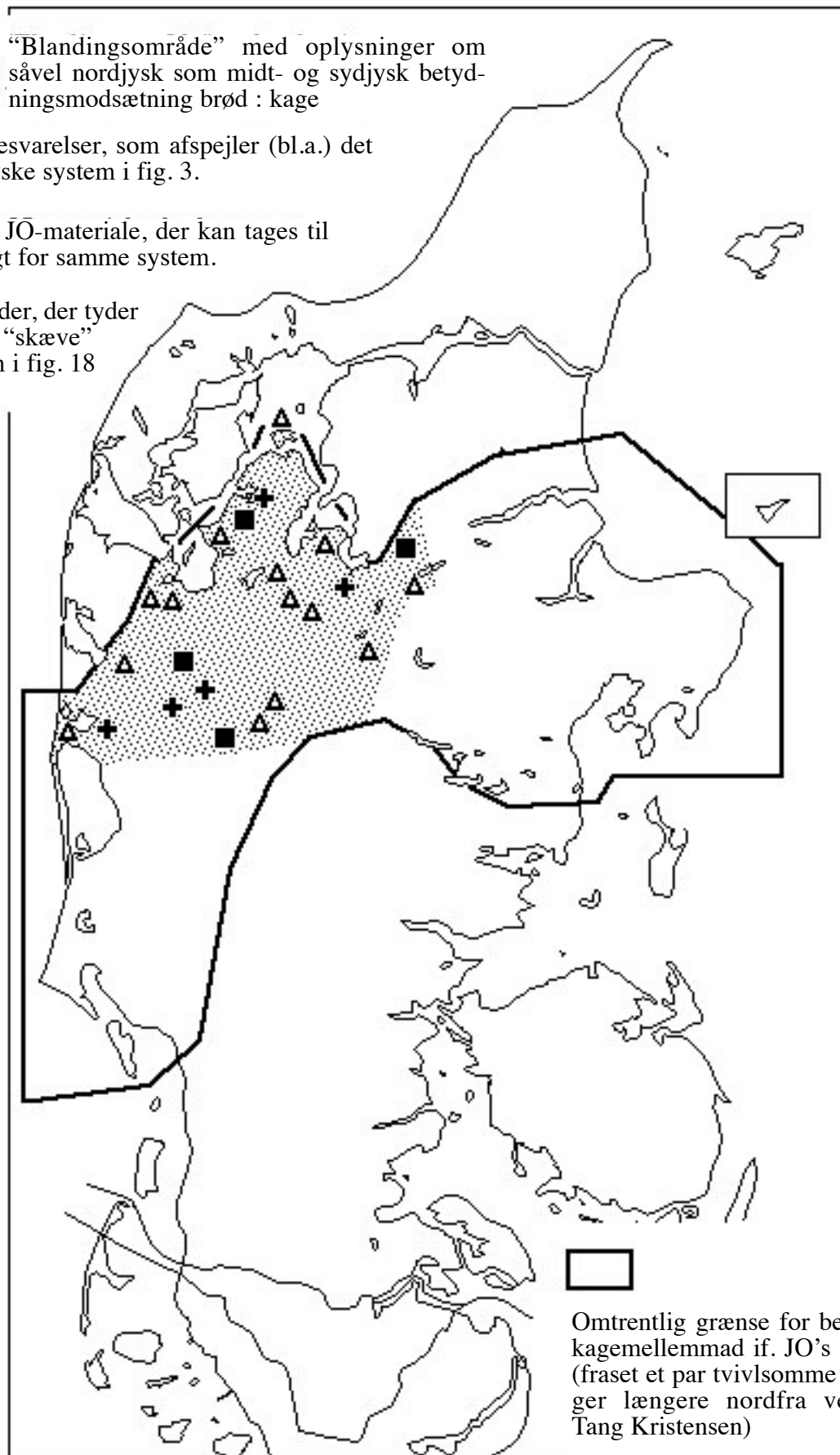

“Blandingsområde” med oplysninger om såvel nordjysk som midt- og sydjysk betydningsmodsatning brød : kage

+ Spl. besvarelser, som afspejler (bl.a.) det nordjyske system i fig. 3.

△ Ældre JO-materiale, der kan tages til indtægt for samme system.

■ JO-kilder, der tyder på det “skæve” system i fig. 18

Omtrentlig grænse for betegnelsen kagemellemmad if. JO's samlinger (fraset et par tvivlsomme oplysninger længere nordfra ved Evald Tang Kristensen)

Kort 2

Sprogbrugen skulle med andre ord være følgende: For rugbrødets vedkommende talte man om *brød*, når man tænkte på brødmassen, men om *kage*, når man tænkte på den formede genstand – altså akkurat som ved den nordjyske betydningsopdeling i fig. 3. For det sigtede brøds vedkommende skelnede man derimod ikke mellem betragtningsmåderne brødmasse og brødgenstand, men talte i begge tilfælde om *kage* – ligesom ved den midt- og sydjyske betydningsopdeling i fig. 8. Torolf Kristensens tilsyneladende regelløse vaklen i citat 17 mellem en nordlig og en sydligere sprogbrug kan meget vel afspejle en sådan “skæv betydningsopdeling”.

De modstridende kilder, jeg omtalte i starten af afsnit 5, modsiger heller ikke længere med nødvendighed hinanden. Så længe en kilde kun omtaler brødmasse som *brød* og formet brød som *kage*, men ikke udtrykkeligt kommer ind på sigtebrød, da er det umuligt at afgøre, om man har med den “skæve” betydningsopdeling i fig. 18 at gøre, eller med det nordjyske system i fig. 3; for så befinder vi os udelukkende inden for figureernes øverste halvdele, og dér ses de at være ens. Hvis kilden omvendt kalder rugbrød for (*grov-*, *rug*)*brød* og sigtet brød for (*fin-*, *sigte*)*kage*, uden at der klart tænkes på brødet som formede genstande, da kan kilden lige så vel afspejle den “skæve” betydningsopdeling i fig. 18 som det midt- og sydjyske system i fig. 8. De allerfleste kilder fra det prikkede område, det være sig spørgelistebesvarelser eller ældre materiale, falder faktisk inden for disse to kategorier – der begge kan, men ikke behøver at tages til indtægt for betydningsopdelingen i fig. 18.

Kun fire sikre belæg for denne “skæve” betydningsopdeling, nemlig citaterne 14-17 – det synes ret beset ikke af meget, når det sammenholdes med de veldokumenterede systemer i fig. 3 og 8. Så måske gør man rigtigst i at betragte betydningsopdelingen i fig. 18 som et ustabil overgangsfænomen. Det erkendes efterhånden i moderne sprogvidenskab, at lydændringer ikke sker på et bestemt tidspunkt, men som en gradvis, ofte langvarig proces, der endog fra tid til anden kan accelerere, gå i stå, løbe baglæns osv.¹⁶ Er det da ikke sandsynligt, at ændringer i ords betydning og funktion sker på tilsvarende måde?

Hvis man anlægger den betragtning, bliver det muligt at fastholde eksistensen af den “skæve” betydningsmodsatning i fig. 18, og så samtidig tage højde for den aldersforskel i oplysningerne, som jeg antydede fra starten: at de gamle kilder mest peger mod det nordjyske, de yngre kilder mest mod det midt- og sydjyske system. Der kan udmærket være

tale om, at systemet i fig. 8 har afløst det i fig. 3 inden for det prikkede område på kortene; blot er udskiftningen forløbet så langsomt – hen over århundreder –, at overgangssystemet i fig. 18 i nogle perioder og egne har kunnet opnå en relativ stabilitet. Vi er tilbage ved udgangspunktet, men på et mere kvalificeret grundlag.

Forudsat en sådan udvikling, afspejler spørgelistebesvarelsene et sent stadium, hvor selv overgangssystemet i fig. 18 er næsten opgivet til fordel for den sejrende midt- og sydjyske betydningsopdeling *brød* : *kage*. Vel at mærke med alle de modifikationer i førsteledet og alle de rigsmålspåvirkninger, der allerede er omtalt fra naboeagnene mod nord, øst og syd. Som det ses af kort 1, går forledsgrænsen B tværs gennem området; og en rigsmålsbetegnelse som *sigtebrød* er trængt lige så meget frem heroppe som længere mod syd.

6. Hwa nøtt er et te?

De første tegn på, at jyder forstod noget indbyrdes forskelligt ved ordene *brød* og *kage*, dukkede op under redaktionen af Jysk Ordbogs artikel *brød*. Men på grundlag af det materiale alene var det umuligt at skaffe sig overblik. Som så ofte i den slags tilfælde blev jeg nødt til også at gennemse materialet på “nabogloser”, i dette tilfælde først og fremmest *kage*, men efterhånden også de forskellige sammensætninger med *-brød* og *-kage* som sidsteled: *grovbrød*, *hvedekage* osv. Først da trådte det billede frem, jeg har opridset ovenfor. Og hvad kan det så bruges til?

Helt praktisk betragtet – i ordbogssammenhæng – vil et samlet billede af denne art på længere sigt spare både redaktionstid og læserfantasi. Det vil blive langt lettere for os at forklare læseren, hvad *kage*, *rugkage*, *finbrød* osv. betyder, når vi kommer til disse ord. Vi kan afkorte lange forklaringer om ordenes betydning, idet vi henviser til en artikel som denne; og vi ved på forhånd, hvilke henvisninger til synonymer læseren snarest vil have brug for. Som en sidegevinst – af teoretisk karakter – bidrager artiklen til den almindelige sprogvidenskabelige diskussion af betydningsopdelinger og deres udvikling.

Men en tredje grund til at skrive artiklen – og den vigtigste grund til at bringe den i Ord & Sag – er min egen forbløffelse over, at vi går og bruger helt almindelige ord så forskelligt. Nu håber jeg også, at læseren undervejs har undret sig over nogle ting, nikket genkendende til andre og ind imellem tænkt: Det var pokkers! kan ord være så “lumsk” selv i jysk? Kort sagt, at han eller hun har haft en (i svensk forstand) “rolig stund” med disse (i norsk forstand) “rare saker”.

NOTER

(F markerer, at den pågældende kildes lydskrift er let forenklet, FF at den er stærkt forenklet. Forenklingen berører ikke glosevalg og syntaks.)

- 1) Den komprimerede fremstilling i dette og foregående afsnit bygger først og fremmest på følgende værker: E. Pontoppidan: *Den Danske Atlas* (1763-81); G. Begtrup: *Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* bd. V-VIII (1808-12); E. Møller-Holst: *Landbrugs-Ordbog for den praktiske Landmand* (1877-83); *Salmonsens Konversationsleksikon* (2. udg., 1915-28) – og sidst men ikke mindst H.P. Hansen: *Bondens Brød* (1932), jf. Ove Rasmussens referencer hertil andetsteds i dette hæfte af Ord & Sag.
- 2) Historiske Årbøger for Thy og Mors (1968-70) s. 63. FF.
- 3) Caspar Schade: *Bidrag til et jydsk Idioticon* 1807. Udg. af Bent Søndergaard (1968) s. 40. FF.
- 4) I ældre kilder fra Himmerland kaldes finbrød dog også *småbrød*. Samme glose kendes i øvrigt fra Nordsamsø, der hører til det nedenfor behandlede midt- og sydjyske område.
- 5) Konstateringer og overvejelser i dette og det foregående afsnit bygger på følgende værker: *Ordbog over det danske Sprog* (1919-56); *Dansk Ordbog* udgivet under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse (1793-1905); Johan Fritzner: *Ordbog over det gamle norske Sprog* (2. udg., 1883-96); Jacob u. Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch* (1854-99); H.S. Falk u. Alf Torp: *Norwegisch-Dänisches Etymologisches Wörterbuch* (1910-11).
- 6) *Jylland*. Maanedsskrift for Litteratur, Kunst og Samfundsspørgsmaal (1892) s. 213. FF.
- 7) A. Ankerstrøm: *Dybe Spor* (1922) s. 11.
- 8) Optaget på bånd i 1953 af Kr. Ringgaard, udskrevet 1957 af samme. Upubliceret. FF.
- 9) Det skal kun i forbigarten nævnes, at man i mindre områder engang har foretrukket andre betegnelser end (-)kage. Fra egnen mellem Viborg og Randers samt fra Bjerre herred (henholdsvis område C og E på kort 1) kendes således den gamle finbrødsbetegnelse (-)buse, og i det østlige Ommersyssel (område D på kort 1) hedder det tilsvarende (-)baj.
- 10) Dette og foregående afsnits iagttagelser og gisninger er baseret på følgende værker: *Svenska Akademiens Ordbok* (1898 ff.); *Norsk Riksmålsordbok* (1937-57); Otto Mensing: *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch* (1927-35); C. Molbech: *Dansk Dialect-Lexikon* (1841).
- 11) H.P. Hansen: *De gamle fortalte* Bd. 3 (1939-50) s. 40. Jeppe Aakjær bruger også gentagne gange betegnelsen en Grovkage om et rugbrød, fx i *Bondens Søn* (1899) s. 75, *Vadmelsfolk* (1900) s. 155.
- 12) Ny kongelig Samling. 812e,4°. Fasc.III. Upubliceret.
- 13) Dansk Folkemindesamling. 1906/46. Top. 2480. Upubliceret.
- 14) Peter Skautrup: *Et Hardsysselsmål* Bd. I (1927-79) s. 168. F.
- 15) Torolf Kristensen: *Fræ mi bet'te Ti' å ong· Daw·* (1939) s. 76-77. FF.
- 16) Fx Jean Aitchison: *Language change: progress or decay* (1981)